

## आरोग्य व्यवसायातील नैतिकता: समस्या आणि उपाय

प्रा. डॉ. चंद्रशेखर गित्ते,  
लोकप्रशासन विभाग प्रमुख,  
महिला महाविद्यालय, नंदनवन नागपूर,

### प्रस्तावना

समाजातील तळागाळातील जनतेला आरोग्य सेवा ह्या रास्त व माफक स्वरूपात मिळाल्या पाहिजेत या उद्देशाने संपूर्ण राष्ट्रात आरोग्य केंद्राची निर्मिती केलेली आहे. आरोग्य केंद्रामार्फत जनतेला आरोग्य सेवा प्रदान केल्या जातात. परंतु या आरोग्य केंद्रातून सेवेची सत्यता पडताळून पाहिल्यास असे दिसून येते की, याकडे येणारा ग्रामीण शहरी भागातील रुग्ण या शासकीय आरोग्य सेवेपेक्षा खाजगी वैद्यकीय सेवेचा मार्ग निवडीत आहे. या करिता या सेवेच्या दर्जाची नैतिकता, गुणवत्ता, कार्यक्षमता आणि कर्मचारी वर्गाच्या मानसिकतेचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या ताज्या अहवाल नुसार विकसनशिल देशात विकसीत देशाच्या तुलनेत स्त्रियांच्या (बाळांतपणातील) मृत्यूचे प्रमाण 15 पट जास्त आहे. शिवाय भारताची परिस्थिती पाकिस्तान आणि बांगलादेश यापेक्षा हालाखीची आहे. जागतिक बँकच्या अहवालानुसार ग्लोबल जेंडर गॅप-2002 हा 135 देशातील सर्वेक्षणानुसार आरोग्याच्या बाबतीत भारत 134 व्या स्थानी आहे.<sup>1</sup> यावरून भारतीय आरोग्यांची स्थिती लक्षात येते. याशिवाय देशात कुपोशणामुळे बालकांच्या मृत्यूचे प्रमाण तसेच वेगवेगळ्या आजारांमुळे लाखो रुग्ण मृत्युमुखी पडत आहेत. आरोग्य व्यवसायातील सुरु असलेल्या अनेक गैरप्रकाराला सत्यमेव जयते या टेलीव्हिजनच्या कार्यक्रमांतून आख्या समाजाचे वास्तवदर्शी चित्र पाहता आलेले आहे. या कार्यक्रमांच्या अगोदरही आणि नंतरही अशा प्रकारचे दृशकृत्य आरोग्य व्यवसायात चालू होते आणि चालू राहिल याबाबत शंका नाही. परंतु या कार्यक्रमांच्या वास्तवदर्शी परिणामातून शासन, आरोग्य व्यवसायातील तज्ञ मंडळी आणि जतना कशा प्रकारे बोध घेतील आणि प्रतिकार करतील हा संशोधनाचा विशय आहे. याशिवाय शासन आपली जनतेप्रीत असणारी जबाबदारी झटकून सार्वजनिक व खाजगी सहभागाच्या आधारे आरोग्य व्यवसायात मोठ्या प्रमाणावर सहभाग/भागीदारी देण्यात मग्न आहे. यामुळे शासकीय ईच्छा शक्तीचा अभाव यातून स्पष्टपणे दिसून येतो. आज सर्व स्तरातील वर्गासाठी अत्यंत जिद्दाल्याची असणारी ही शासकीय आरोग्य सेवा शासन सार्वजनिक व खाजगी सहभागाच्या आधारे भागीदारीत चालवू पाहते. उदा. वित्तीय यंत्रणा, संरक्षण यंत्रणा ही खाजगी

व्यक्तींच्या दावणीला बांधतील आणि शासन फक्त व्यवस्थापन करण्यासाठीच आहे असे ठासून सांगतील जाईल.

### शोध निबंधाचा उद्देश :-

आरोग्य व्यवसायात नैतिकता कशाप्रकारे लयास जात आहे. हे जाणून घेणे आणि नैतिक मूल्याचे जतन केले जाते का? याचे विवेचन करणे. यामध्ये आरोग्य सेवा क्षेत्राला शासन कसे पाठीशी घालते आहे. आणि आरोग्य व्यवसायातील तज्ञ मंडळींच्या दुटप्पी भूमिकेचे खंडन करणे, हा शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

### संशोधन पध्दती :-

या शोध निबंधाकरिता द्वितीय साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात येणार आहे. ज्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, नियतकालीके आणि वेबसाईटचा वापर केला जाणार आहे.

### आरोग्य सेवा :-

आरोग्य सेवा ही एक मानवीय संस्था आहे. तिला केवळ कायदे, नियमाद्वारे चालविले जाऊ शकत नाही तर त्यासाठी एक मानवीय दृष्टीकोन आवश्यक आहे. आरोग्य सेवेची यथार्थता ही त्यामधील प्रशासकीय अधिकारी, डॉक्टरस व कर्मचारी वर्गाच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून आहे. आरोग्य व्यवसाय हा इतर सर्व व्यवसायापेक्षा पवित्र आणि प्रामाणिक व्यवसाय मानला जातो. परंतु या व्यवसायाला आज बाजाराचे स्वरूप आले आहे हे खरे आहे. परंतु या व्यवसायातील नितीमत्ता ही मोठ्या प्रमाणावर ढासळत चाललेली आहे. त्यामुळे इथे व्यवसाय व व्यापार यातील फरक जाणुन घेणे महत्वाचे आहे. व्यवसाय म्हणजे सेवेच्या मोबदल्यात पैसा आणि व्यापार म्हणजे पैशाच्या मोबदल्यात वस्तू देणे होय, असे यांचे स्वरूप आहे. म्हणून पैसा हा या क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत आहे. या व्यवसायामुळेच सामाजिक स्वास्थ्य टिकून आहे. परंतु या व्यवसायामध्ये दृष्ट प्रवृत्तीचा आणि स्वास्थ्यप्रवृत्तीचा तसेच हा एक संपत्ती जमविण्याचा मार्ग बनत चालला आहे.

### आरोग्य व्यवसायातील नैतिकता :-

आरोग्य व्यवसायातील नैतिकता म्हणजे यामध्ये कार्य करणारी

अधिकारी वर्ग, डॉक्टर, सेवक वर्ग, नर्स इत्यादींनी नैतिक तत्वांचे पालन करणे होय. "आरोग्य व्यवसायातील व्यावसायिक वागणूक, शिष्टाचार, मूल्ये नियम 2009 नुसार भारतीय वैद्यकीय मंडळाने निश्चित केलेली नितीमूल्ये पाळण्यास मी बांधील आहे, व सदसद्विवेक बुद्धी आणि प्रतिश्टेने मी माझा पेसा सांभाळीन अशी शपथ घेतली जाते.परंतु आज आरोग्य व्यवसायातील अधिकारी-कर्मचारी वर्ग प्रामाणिकपणे, निष्ठेने, निस्वार्थीपणे समाजाचा सार्वगण विकास व्हावा या भावनेने काम करीत नाहीत. तर ते व्यक्तीगत विकासाला प्राधान्य देत आहेत. शिवाय अनेक रुग्णांना पैसा अभावी आरोग्य सेवा मिळत नाही. आज वास्तविकता ही आहे की, डॉक्टरचे लक्ष रुग्णाच्या आरोग्यापेक्षा त्यांच्या पर्सकडे (पॉकीट) जास्त आहे. आणि हे डॉक्टर अमानुश व संवेदनाहिन अधिक मोठ्या प्रमाणावर होत चाललेले आहेत. (काही प्रमाणीक व ईमानदार डॉक्टर वगळता) यांची उपचार पध्दती रुग्ण मरु ही नये आणि बरा ही होऊ नये अशी आहे. 2 शिवाय वेगवेगळ्या अनावश्यक टेस्ट करून रुग्णांना लुटण्याचा हा उद्योग मोठ्या उथळ माथ्याने चालु आहे. तसेच दोन तज्ञ डॉक्टरांच्या निदानात्मक पध्दती मध्ये बरीच तफावत आढळून येत आहे. वैद्यकीय शास्त्रात विज्ञानाने तसेच वेगवेगळ्या संशोधनामुळे अकल्पनीय प्रगती होत आहे. हे जरी खरी असले तरी या व्यवसायाला बाजाराचे स्वरूप येऊन नितीहीन व्यवहाराचे प्रमाण वाढत आहे. यामुळे या व्यवसायाविषयी म्णजेच डॉक्टरी पेशा विषयीची आस्था अविष्वा सपात्र बनण्यास कारणीभूत ठरत आहे. परंतु हे जरी खरे असले तरी अजूनही बऱ्याच प्रमाणात शासकीय रुग्णालयातील उपचारासाठी जनता मोठ्या प्रमाणात जात आहे. गरज आहे ती आपली सेवा, सुविधा, कार्यक्षमता, जबाबदारी वाढविण्याची.

#### वैद्यकीय व्यवसायातील समस्या :-

या वैद्यकीय व्यवसायामध्ये अनेक समस्या आहेत.

1) सोई सुविधांचा अभाव ही एक अत्यंत महत्वाची समस्या आहे. लंडन स्कूल ऑफ हायजेनिक अँड ट्रॉपिकल मेडीसीन व पब्लिक हेल्थ फाउंडेशन ऑफ इंडीया यांच्या संयुक्त विद्यमाने करण्यात आलेल्या ताज्या अहवालानुसार 37 टक्के प्रमाणात अस्वच्छ व दुर्गंधीयुक्त आरोग्य केंद्रामुळे रुग्ण रुग्णालयात येत नाहीत. तसेच येथील कर्मचारी वर्गाची अर्वाच्च भाशा, शिवीगाळ, आणि अपुऱ्या साधनांमुळे/साहित्यामुळे रुग्णांना विशिष्ट प्रकारची सेवा देऊ शकत नाहीत.

2 वैद्यकीय सेवेचा दर्जा हा प्रामाणिक व प्रतिष्ठेचा मानला जातो. परंतु यामध्ये वैद्यकीय अधिकारी, कर्मचारीवर्ग अकार्यक्षम, नितीहीन व भ्रष्टाचाराच्या मागे लागून स्वार्थी बनत आहे. रुग्ण

सेवा हीच ईश्वर सेवा मानणारा हा वर्ग आज या सेवेच्या कर्तव्यापासून दुर जात आहे. यामध्ये शासकीय सेवा असो किंवा खाजगी सेवा यामध्ये हा बदल स्पष्ट स्वरूपात दिसून येत आहे. यातून वैद्यकीय सेवेचा दर्जा व त्याचे परिणाम आज आपण उघड्या डोळ्यांनी पाहतो आहोत.

3) महाराष्ट्रात एकूणच देशातील सरकारी वैद्यकीय सेवेचे पूरते तीनतेरा वाजलेले आहेत. म्हणजेच या व्यवस्थेनी रुग्णांना वैद्यकीय सेवा द्यायची व चांगल्या प्रकारच्या आणि दर्जेदार औषधी पूरवठा करून रुग्णांचा आजार बरा करायचा, तीच रुग्णालये आज व्हॅटीलेटरवर आहेत, ही वास्तविकता आहे.

4) वैद्यकीय सेवेत समावेश झालेली तज्ञ डॉक्टर मंडळी शासकीय सेवेपेक्षा खाजगी प्रॅक्टीसवर जास्त भर देतांना दिसून येतात. ही त्यांची नैतिकता म्हणावी का? याहीपुढे जाऊन असे स्पष्टपणे मांडावे वाटते ते की, ही तज्ञ मंडळी रुग्णालयांतील औषधी, इतर साहित्य आपल्या खाजगी रुग्णालयात आणून राजरोसपणे ती रुग्णांना उपचारार्थ वापरतात यासारखे मोठे दुर्दैव कोणते?

5) आज विज्ञान व तंत्रज्ञानामध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रगती झालेली आहे. शिवाय ऐवढ्या मोठ्या प्रमाणात याचे फायदे घेता येतील तेवढ्याच प्रमाणात त्याचे गैरफायदे या व्यवसायत होतांना सान्या जगाने उघड्या डोळ्याने पाहीले आहे. त्यामुळे तंत्रज्ञान श्याप कि वरदान हा प्रश्न आज जगासमोर पडतो आहे.

6) सार्वजनिक वैद्यकीय सेवा ही खाजगी वैद्यकीय भागीदाराच्या घशात घालण्याची तयारी सरकारने सुरु केलेली आहे. नुसती तयारीच नाही तर 12 व्या पंचवर्षीक योजनेत वैद्यकीय सेवा सरकारी यंत्रणेवरील भार कमी करून खाजगी भागीदारीला अधिक प्रोत्साहन देण्याची तयारी नियोजन आयोगाने दिलेली आहे. ही शिफारीस म्हणजे सर्वसामान्य माणसाच्या मृत्युची दिलेली हमीच म्हणावी लागेल. कारण या ठिकाणी मिळणारी सुविधा ही विकतच आणि फार मोठी किंमत मोजून घ्यावी लागणार आणि तो सर्वसामान्य, गोरगरिबांना परवडणार नाही. म्हणजेच शासन आपल्या कर्तव्यापासून दुर जाणाचा प्रयत्न करीत आहे.

7) आरोग्य व्यवसायाच्या माध्यमातून भ्रष्टाचार देखील मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसून येत आहेत. ज्यामध्ये आज देशात राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान या योजनेत फार मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार दिसून आला आहे. शिवाय भ्रष्टाचार हा पैसा किंवा लाच या गोष्टी स्विकारल्यामुळेच होत नाही, तरी

यांनी आपल्या कार्यात केलेला कसूर, तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील बेफीकरी वृत्ती, रुग्णांची हेळसांड इत्यादी करणांमुळे देखील या व्यवसायाला गालबोट लागले जात आहे.

8) राजकीय दबावाला वैद्यकीय व्यवसायातील तज्ञ मंडळी बळी पडून सार्वजनिक हिताकडे, सर्वसामान्यांच्या न्यायबाजूला नाकारण्याचे काम करतात. ही एक मोठी समस्या आज वैद्यकीय व्यवसायात दिसून येते.

9) आज आरोग्य व्यवसाय हा व्यवसाय न राहता त्यांचे बाजारीकरण झालेले आहे. कारण व्यवसायातील नितीमत्ता वारंवार क्षिण होत चाललेली दिसून येते. कारण यामध्ये सेवावृत्ती भावना कमी होऊन मेवावृत्ती भावना वाढीस लागलेली आहे. यामुळे हा व्यवसाय न राहात याला व्यापाराचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे.

10) वैद्यकीय व्यवसायामध्ये तज्ञ मंडळी जेव्हा रुग्णांवर उपचार करतात तेव्हा मानवी भावनेने करतात, परंतु रुग्णांना उपचार नाकारणे, रुग्णांची हेळसांड करणे, किंवा रुग्णांना मरु न देणे आणि रुग्ण बरा न होऊ देणे यामध्ये रुग्णांच्या मानवधिकारांचे हनन यामधून होतांना दिसते ही एक मोठी समस्या निर्माण होत आहे.

#### उपाय योजना :-

- 1) आरोग्य व्यवसायात नैतिकतेचे पालन झाले पाहिजे यासाठी नैतिक मूल्ये व संवर्धन शिबीरांचे आयोजन करावे. आज याविषयी शासन स्तरावर निर्णय घेण्यात आला त्यामध्ये वैद्यकीय अभ्यास क्रमांत नैतिकता व मूल्य शिक्षणांचा समावेश केलेला आहे तो एक योग्य पाऊल ठरावे.
- 2) आरोग्य सेवेचा दर्जा सुधारला जावा, जेणे करुन शहरी व ग्रामीण जनता या सेवेचा लाभ घेतील.
- 3) आरोग्य सेवा क्षेत्रात प्रवेश करणाऱ्या डॉक्टर मंडळींना वैद्यकीय व्यवसाया व्यतिरिक्त इतरत्र, खाजगी प्रॅक्टीसला कायमची बंदी घालण्यात यावी आणि मुख्यालयी थांबने अनिवार्य करावे.
- 4) विज्ञान, तंत्रज्ञानाने केलेल्या प्रगतीचा फायदा हा चांगले उपचारात्मक कार्य करण्यासाठी झाले पाहिजेत. त्यांचा गैरवापर करणाऱ्यांवर कठोर कार्यवाही केली जावी.
- 5) शासनाने ग्रामीण शहरी भागातील सर्वसामान्य जनतेच्या जखमेवर मिळ न चोळता आरोग्य विभागात सार्वजनिक खाजगी सहभाग ही पध्दत स्वीकारु नये.
- 6) आरोग्य व्यवसायातील गैरप्रकार, अकार्यक्षमता, बेजबाबदार

पणा या बाबी दुर करण्याचा प्रयत्न शासन स्तरावरून झाला पाहिजे.

7) आरोग्य व्यवसायात वाढता राजकीय हस्तक्षेप देखील गैरवर्तूणकीला चालना देऊ षकतो. त्याविषयी शासन स्तरावर सचोटीचे प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

8) आरोग्य व्यवसाय हा व्यवसायच म्हणून स्विकारला जावा न की तो व्यापार म्हणून हा एक पवित्र व्यवसाय मानला जातो यामुळे या क्षेत्रात व्यापारी मनोवृत्ती असता कामा नये.

#### सारांश :-

एकीकडे वाढती लोकसंख्या आणि त्यांच्या वाढत्या आरोग्य गरजा या पूरविण्यांसाठीची होणारी शासनाची दमछाक ही जगाच्या सुध्दा नजरेत येत आहे. भारतात डॉक्टर आणि वैद्यकीय सेवेशी संबंधीत असलेल्या एकंदरीत 26 लाख आरोग्य कर्मचाऱ्यांची चिंताजनक कमतरता आहे, असे एका अहवालाद्वारे स्पष्ट केलेले आहे. यांचाही परिणाम कमी प्रमाणांत असलेल्या कर्मचाऱ्यांवर होतो आहे. नैतिकता ही काही कोणी सांगून किंवा कोणांच्या मार्गदर्शनाने मिळत नाही तर त्या व्यक्तीच्या मानसिकतेवर बऱ्याच प्रमाणांत अवलंबून आहे. त्याकरिता प्रत्येक व्यक्तीने आपण एक माणूस आहोत. आणि मानवता हा आपला धर्म आहे. यासाठी आपले कर्तव्य पार पाडावयाची आहेत. या जाणीवेतुन कार्य केल्यास निश्चितच नितीमत्ता वाढीस लागेल यात शंका नाही.

#### संदर्भ ग्रंथ सुची :-

- 1) आरोग्य पत्रिका, जानेवारी 2013, राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे.
- 2) जसानी आर., सिंग पी. सी., आरोग्यांचा बाजार, अक्षर प्रकाशन, मुंबई.
- 3) दै. दिव्य मराठी, मराठवाडा आवृत्ती.
- 4) दै. लोकमत, मराठवाडा आवृत्ती.
- 5) लोकराज्य, मासिक, ऑगस्ट 2012.
- 6) एळकांकीकर प्रभाकर, 2000, स्वास्थ्य आणि आरोग्य.
- 7) आरोग्य पत्रिका, ऑगस्ट-2008, राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे.
- 8) कांडलकर लीना, मानव विकास, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- 9) अग्निहोत्री मृदुला, 2012, भारत में स्वास्थ्य देखभाल सेवाएँ, डिस्कवरी पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
- 10) आरोग्य पत्रिका, मार्च-2012, राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे.